

Krystyna Daniel–W. Cole Durham

A VALLÁSI AZONOSSÁGTUDAT MINT A NEMZETI IDENTITÁS ÖSSZETEVŐJE*

AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM FORMÁLÓDÓ VISZONYÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI
A VOLT SZOCIALISTA BLOKK ORSZÁGAIBAN

Tanulmányunk célja, hogy feltárjuk a vallási azonosságtudat és a nemzeti azonosságtudat viszonyát a volt szocialista blokk néhány országában. Mivel az egyik szerző lengyel, talán érthető, hogy különösen Lengyelországnak szentelünk majd nagyobb figyelmet, mindazonáltal reméljük, észrevételeink más országokra is vonatkoztathatók lesznek. Nem csak az a célunk, hogy a vallási és nemzeti azonosságtudat kérdéseit önmagukban vegyük szemügyre, hanem hogy megvizsgáljuk, hogyan hatnak egymásra kölcsönösen az azonosságtudat kialakulásának mechanizmusai, valamint az állam és az egyház formálódó struktúrái a korábbi szocialista országok „régijében”.

Hogy elemzésünk díszleteit felállíthassuk, először is a kölcsönhatások komplex hálójáról való gondolkodás keretét szükséges kijelölnünk, amelyekre olyan fejezetcímekkel utalunk, mint „egyház és állam”, „törvény és vallás”, „vallás és politika” és így tovább. Azután a vallási és nemzeti azonosságtudat közötti viszony elemzésére térünk rá. Az elemzés alapján megkíséreljük értékelni e viszony következményeit az egyház és az állam viszonyának alakulóban lévő modelljei számára, ahogy azok az egyház, az állam, a nemzet és a társadalom közötti kölcsönhatások más jeleiben megmutatkoznak.

Széles értelemben a *Weltanschauung* forrásainak a társadalomban tapasztalható reprivatizálása mellett teszünk tanúságot. Jóllehet a folyamat eltérő formákat ölt a különböző országokban, ez a reprivatizáció nem szigorú privatizáció, ahogy a klasszikus liberalizmus szekuláris változatai neveznék,¹ hanem inkább az, amit José Casanova deprivatizációnak nevezett: azaz „az a tény, hogy a tradicionális vallások szerte a világon nem hajlandók elfogadni azt a marginális és privatizált szerepet, amelyet a modernitás, valamint a szekularizáció elméletei fenntartottak a számukra”.²

Ez egyúttal reprivatizáció is abban az értelemben, hogy úgy tűnik, csak a múlton keresztül van út a jövőbe, vagy legalábbis a múlt valami határozott körvonalal rendelkező értelmezésének visszanyerésén keresztül. Azt a kérdést tesszük fel e tanulmányban, hogy vajon teremnek-e a vallási és nemzeti azonosságtudat kölcsönhatásai egy új *cuius regio* elvet, aminek a keretében a hagyományos vallások együttműködnek az állami intézményekkel, hogy a „tradicionális” vallások hegemoniáját érvényre juttassák; vagy egy valóban nyílt társadalom képes-e kiállni a felbukkanó nacionalizmus és atavisztikus intolerancia viharát, ami a régió néhány országában készülődik.

AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM KÖZÖTT
KIALAKULÓ GYAKORLAT VÁLTOZATAI:
A KÖLCSÖNHATÁSOK HÁLÓJA
AZ EGYHÁZ, AZ ÁLLAM
ÉS A TÁRSADALOM KÖZÖTT

*Vallás, vallási azonosságtudat
és a társadalom struktúrája*

Jelen céljaink számára a vallási azonosságtudat fogalma egy vallásos közösséghez való tartozás (vagy nem tartozás) érzését jelenti.³ Így ez a társadalomban élő egyének és csoportok viszonyának kérdése. Nem pusztán önmegnevezés vagy önmeghatározás, hanem egy társadalmi kötelék átélése. Ebben az értelemben a vallási azonosságtudat számos olyan szerephez kötődik, amelyet a vallás játszik a társadalomban.

Először is fontos lojalitásstruktúrák alapját képezi a társadalomban. Amennyiben egy meghatározott vallási azonosságtudatot széles körben osztanak egy társadalomban, a vallási lojalitásstruktúrák jelentős szerepet játszhatnak a „társadalmi kötelék” fenntartásá-

* *Az állam, az egyház és a személyes azonosságtudat szétválasztása: nyugati modellek a formálódó demokráciákban* címmel 1996. június 20–23-án Budapesten, a Közép-Európai Egyetemen rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

ban a társadalom számára általában. Kétszáz évvel ezelőtt, amikor a vallásszabadság még legjobb esetben is csak „eleven kísérlet” volt,⁴ a legnagyobb fejtörést az okozta, hogy a létrejövő vallási pluralizmus aláássa a vallási azonosságtudat e szolidaritásmegerősítő dimenzióját, s hogy az eltérő vallási azonosságtudattal rendelkező csoportok közötti feszültség széthúzáshoz, polgárháborúhoz és a társadalom széthullásához vezethet. Miközben Locke-nak igaza volt, amikor rámutatott, hogy mindent egybevetve a vallásszabadság inkább a társadalmi stabilitást mozdítja elő, mintsem a széthullást,⁵ a történelem (beleértve az összes túlságosan is jelen idejű történelmet) bővelkedik olyan példákban, amelyek a korábbi aggodalmakat igazolták. A vallási azonosságtudat leginkább mégis integratív szerepet játszik. Ez nyilvánvalóan igaz a vallási szempontból homogén társadalmakban. Azonban még az erősen plurális berendezkedéseknél is helyes volt Locke megállapítása, hogy a kisebb vallásos csoportok iránti kormányzati tolerancia és tisztelet hálát ébreszt a rendszer iránt, amely könnyen átfordul az állammal való másodlagos azonosulásba.⁶ Nehéz azonban a körülmények ama skáláját megismerni, amelyben a tolerancia és a tisztelet stabilitást nyújt e locke-i belátással összhangban.⁷ Akárhogy is, a vallási azonosságtudat egyik leginkább szembeötlő társadalmi funkciója a szociális köteléket létrehozó hatása.

Egy sor szorosan kapcsolódó funkciónak van köze ama rendező funkcióhoz, amit a vallás és a vallási azonosságtudat játszik a társadalomban. A vallási azonosságtudat érzése arra sarkallja az egyéneket, hogy a vallási elvekkel összhangban éljenek, amelyek általánosan társadalmilag jótékonyak. A vallási azonosságtudatot legalább részben a kérdéses vallás igényelte életmód és világnézet felől határozza meg, s ekképp gazdagítja a lehetőségeket. Egyebek mellett a vallásos nézetek kedvező támpontot nyújtanak a társadalmi előfeltevések és értékek kritikus értékeléséhez is.⁸

Részben amiatt, hogy a vallás és a vallási azonosságtudat jelentőséggel bír az egyéni és a közösségi élet értelmessé tételében, a vallási azonosságtudat segíti a vallásos kisközösségeket abban, hogy közvetítő struktúrákként működjenek az egyén és a társadalom nagyobb struktúrái között. Röviden a vallási azonosságtudat kulcsfontosságú alkotója annak a tágabb szerepnek, amit a vallás mint formáló tényező játszik a társadalomban. Attól függően, hogyan kapcsolódnak össze egymással a vallási és politikai intézmények a társadalmi térben, a vallási azonosságtudat különféle szerepeket játszhat a vallás és politika tágabban értelmezett összefüggésére gyakorolt hatásában. Ahhoz,

hogy ezt alaposabban szemügyre vegyük, hasznos áttekintnünk, hogyan hathatnak egymásra a vallási és politikai intézmények.

A vallás és a politika közötti viszony modalitásai

Kapcsolatuk lehetséges módjai véges számúak, noha az alapvető viszonyok vég nélkül variálódhatnak. Az első lehetőség az lehet, hogy a vallási és politikai intézmények egyszerűen összeolvadnak valamely társadalomban. Például a primitív társadalom egyes típusaiban gyakorlatilag lehetetlen megkülönböztetni a politikai és vallásos képzeteket. A történelmi társadalmak azonban valójában mindig a vallási és politikai intézmények elkülönülését mutatják. Ahol elkülönülés megjelenik, ott lényegében három lehetőség nyílik: vagy a politikai intézményeket rendelik a vallási intézmények alá, vagy a vallásiakat a politikaiak alá, vagy a kettő valamiféle egyensúlyban van.

Ezek a viszonyok természetesen dinamikusak. A kölcsönviszonyt illetően sok függ az egyének és intézmények hitétől és céljaitól, bármilyen elrendeződésben legyenek is. Így az egyház attitűdje az állami intézményekkel kapcsolatban jelentős eltérést eredményezhet az egyház és állam közötti esetleg kialakuló feszültségek tekintetében. Például ha valamely vallásos hitrendszernek és intézményeinek alapvető attitűdje az, hogy kivonuljon a világból valamilyen kolostori magányba, s átengedje a világot a világi hatalmaknak, akkor a feszültségek valószínűleg minimálisak lesznek. Hasonlóképp, ha az egyház tradicionálisan elismeri a politikai hatalmat, akár mint az „összhang” ortodox ideáljának részét, akár mint olyasvalaminek a tükröződését, mint a „két kard” középkori tana, s ez a világi hatalom legitimitásának elismerésével párosul, amennyiben az megfelelő összefüggésekben mutatkozik meg, akkor a konfliktus vélhetően korlátozott lesz. Ellenben ha a vallási szervezet úgy gondolja, át kell formálnia az államot és a társadalmat, a feszültség vélhetőleg sokkal élesebb lesz. Általánosabban fogalmazva, a különböző vallási tradíciók különbözőképpen viszonyulnak a nekik otthont adó kultúrákhoz, s ez jelentős elágazásokat eredményezhet egyház és állam kölcsönviszonyában.⁹

Hasonlóképp, az állam különböző módon viszonyulhat a hatáskörébe tartozó vallásos csoportokhoz.¹⁰ Az állam majdnem mindig ilyen vagy olyan szabályozási kérdések kapcsán találkozik a vallással, s akkor, amikor meglehetősen szélsőséges esetekben úgy érzi, kénytelen betiltani vagy korlátozni szélsőséges vallási gyakorlatokat. (Persze a társadalom általános ko-

ordinálása érdekében teljesen értelmetlenül módon is szabályozhat, amit nem kifogásolhat az egyház. Például az egyházak ritkán emelnek szót az épületeik előtti utcákon bevezetett ésszerű parkolási szabályok ellen.) A vallásszabadság álláspontjáról nézve a legfontosabb ebben az összefüggésben az, mennyire tartja tiszteletben az állam azokat a kérdéseket, amelyek eredendően a vallási szervezetekre tartoznak, s mennyire kell szélsőségesnek lenniük ama körülményeknek, melyek felhatalmazást adnak az államnak a vallásszabadság követelményeinek semmibe vételére. Ezek a kérdések alapvetően a vallásszabadság külső korlátaival kapcsolatosak.

Továbbá, az állam különböző mértékben törekedhet a vallás támogatására. Ez bizonyos értelemben a társadalomban meglévő vallási azonosságtudat iránti érdeklődés közvetlen megnyilvánulása. Az egyik véglet az, amikor az állam erőteljesen támogat egy vallási tradíciót. Szélsőséges esetben ez egy Iránhoz hasonló teokráciához vezethet, vagy a vallás hivatalos államvallássá emeléséhez (ami a más vallások iránti tolerancia vagy intolerancia különböző fokozataival párosulhat). Az állami támogatás enyhébb formáját az jelenti, amikor valamely vallási tradíciónak, valamint az ország történelmében és kultúrájában játszott szerepének speciális voltát szentesítik, anélkül hogy az ország hivatalos államegyházává tennék. A másik véglet az, amikor az állam vallásellenes módon viselkedik. A kommunista Albánia valószínűleg e pozíció szélsőséges változata volt, de alapjában véve a legtöbb marxista rezsim valamilyen mértékben ugyanúgy ellenséges a vallással szemben. Bizonyos értelemben a marxista rendszerek fennhangoztatott negatív viszonyulásukkal leginkább a vallást erőteljesen támogató rezsimok torzképét mutatják fel. A marxizmus valójában szekuláris világnézet volt, amely ugyanazt a szerepet töltötte be a társadalomban, mint az állam-egyház: magának akarta követelni a monopolpozíciót annak eldöntésére, milyen hitrendszerek tűrhetők el a társadalomban. A disszidens nézeteket kiátkozták. Természetesen a militáns marxizmuson kívül más forrásai is vannak a vallással szembeni ellenségességnek. A felvilágosodás óta az antiklerikalizmus ismerős jelenség számos kultúrában, és sok, a vallással szemben szélsőségesen ellenséges beállás létrejöttéhez vezetett. Van olyan álláspont is, amely nem nevezhető ugyan a vallással szemben szándékosan ellenségesnek, mégis ugyanazt a hatást érheti el. Ez a helyzet ott, ahol az állam olyan általános törvényt alkalmaz, amely egyrészt semleges, másrészt valamilyen legitim állami célt kíván megva-

lósítani, de ez mégis nehézséget okoz az egyik vallásos csoportnak. Ha az állam ragaszkodik hozzá, hogy ezt a terhet rájuk rakja, még akkor is, ha nem volna feltétlenül muszáj, vagy ha az állami célt alapvetően úgy is el lehetne érni, hogy nem raknak terhet a vallásra, akkor ez valójában hátrányosan érinti a vallást (legalábbis a megterhelést).

A vallás pozitív vagy negatív állami megítélésének végletei között egy sor köztes álláspont van, jóformán mindegyikre találunk példát a mai nyugati nemzeteknél. Eltéréseik ellenére valójában e rendszerek mindegyike igényt tart a semlegesség legitimitást biztosító attribútumára, de meglehetősen különbözők elgondolásaik a semlegességről. A semlegesség egyik modellje a tétlen állam. Ez volt az Egyesült Államok első alkotmánykiegészítése vallási klauzulájának eredeti elképzelése: „A Kongresszus nem hozhat államvallás megalapítására vonatkozó törvényt vagy, ebből adódóan, olyat, amely megtiltja a szabad vallásgyakorlást.” A cikkelyt amaz eszme jegyében fogalmazták, hogy a szabadság megvédésének legjobb módja nem az egyéni szabadságjogok meghatározása, hanem a kormányzati hatalom igényének korlátozása. Ezzel a modellel a jelen körülmények között az a probléma, hogy a kormányzat túlságosan nagyra nőtt, és olyan intenzív gravitációs hatást fejt ki a társadalmi élet egészére, hogy senki sem lehet biztos benne, hogy a tétlenség automatikusan garantálja a semlegességet. Azok a kritikusok, akik úgy tekintik a vallás deprivatizációját Amerikában, mint az eredeti szétválasztási axiómáktól való elhajlást, gyakran elfeledkeznek erről a tényről.

A semlegesség második modellje az elfogulatlan döntőbíró pártatlansága. Ha ezt a vallásra alkalmazzuk, akkor a semlegesség ebben az értelemben megerősíti, hogy az államnak semlegesnek kell lennie, mégpedig úgy, hogy mindig „vakon” kell cselekednie a vallással kapcsolatban. Soha nem cselekedhet kizárólag vallási premisszáknak alapján. Általánosságban e pozíció védelmezői feltételezik, hogy valamiképp el lehet különíteni az ész és a vallás birodalmát, s nézetük szerint a politika olyan tevékenység, amelyet kizárólag az ész határain belül szabad folytatni. Szerintük a nyilvános térben zajló megfontolt cselekvés kizárólag racionális premisszáknak alapján valósulhat meg, amelyek nem lépnek fel azzal az igénnyel, hogy az igazság elérésének egyedüli letéteményesei, s amelyeket vallásos hit segítségével nélkül meg lehet érteni. Azokat az intézményeket (azaz az iskolákat), amelyek felkészítik a polgárokat a közös, megfontolt cselekvésben való részvételre, meg kell védeni mint a (világi) ész

VALÓJÁBAN E RENDSZEREK MINDEGYIKE IGÉNYT TART A SEMLEGESSÉG LEGITIMITÁST BIZTOSÍTÓ ATTRIBUTUMÁRA, DE MEGLEHETŐSEN KÜLÖNBÖZŐK ELGONDOLÁSAIK A SEMLEGESSÉGRŐL.

templomait, s jaj a szegény mozlím lánykának, aki vallásának megfelelő ruhát merészel viselni az iskolában, amivel beszenyezi a nyilvánosság racionalista előszobáit!

A harmadik modell egy nyitott fórum felügyelőjeként gondolja el az államot. Lényegében az állam időbeli, térbeli és módszerbeli korlátozásokat vezethet be az eszmék piacán, s bizonyos elővigyázatossággal élhet, hogy megelőzze az erőszakot és a szélmósságot a piac működésében, de lényegében az állam minimalista éjjeliőr, aki nem ellenőrzi a piacon megjelenő eszmék tartalmát, s nem emel sorompókat eléjük. Felállítja a díszleteket a társadalom tagjai számára, hogy beszélgethessenek – ezzel egyúttal elismerve e színteret –, találkozhelyet hoz létre, ahol különféle eszmék jelenhetnek meg, s kísérhetnek meg bizonyos rangsort kialakítani az igazságigények minősége alapján. Tehát meggyőzésre irányuló erőfeszítések színtere lesz a piac, továbbá egyfajta szimbolikus helyezkedésre is számítani lehet. Minderre tekintettel, az állam megpróbál semleges maradni, s azt biztosítani, hogy cselekvő polgárait ne lehessen rászedni vagy bármilyen tiltott manipulációval befolyásolni, miközben folyamatosan figyeli a piac működési mechanizmusait és határait.

A semlegesség negyedik modellje a szubsztantíve egyenlő bánásmódot követeli meg. Általában véve minden polgárt és csoportot hasonlóképp kell kezelni, de az állam, amikor törvényt hoz vagy más módon cselekszik, jelentős különbségeket vehet figyelembe a döntéshozatal folyamatában és a polgárainak nyújtott szolgáltatásokban. Egyebek mellett az, hogy egy személy vagy egy csoport vallásos hittel rendelkezik, amelyet egy bizonyos döntéssel vagy a pénzeszközök kiutalásával vagy kormányzati szabályozással vagy tiltással hátrányos helyzetbe lehet hozni, olyan fontos tény, amellyel az állam számolhat. Valóban, mivel a vallásos hit az emberi méltóság legmélyét érinti, ez kiemelkedő fontosságú szempont, amelyet figyelembe kell venni, s amely a legtöbb egyéb szempontot felülmúlja, s valóban indokolja a megkülönböztetett bánásmódot (azaz a kivételezést), amikor nem állnak fenn más módon elő nem mozdítható, kényszerítő erejű államérdekek.

A semlegesség ötödik modellje igazából az előző „második generációs jogokat” hangsúlyozó változata. Azaz a szubsztantív jogok életbeléptetését az állam pozitív kötelezettségének tekinti, vagy (a gyengébb változatok szerint) nem néz alkotmányos korlátokat, amikor gazdasági vagy más eszközök segítségével lehetővé teszi a vallásos csoportok számára (is) a vallásszabadsághoz való joguk megvalósulását. Azaz az állam hajlandó ténylegesen együttműködni a vallási csoportokkal, segíteni őket küldetésük beteljesítésé-

ben, ahogy azt ők elgondolják. A semlegesség e változatának megvalósítása számos nehézséggel jár, a nagyon különböző méretű és igényű csoportok között a pénzeszközök kiutalását kormányzó elvek miatt, de az állam amaz érdeke, hogy biztosítsa e csoportok számára az általuk igényelt segítséget, többet nyom a latban, mint a pontosan egyenlő elosztás fenntartására irányuló érdekei.

A semlegesség fenti modelljei megfelelnek ama lehetséges módoknak, ahogy egy semleges állam az állam-egyház viszony kialakítására törekedhet. Ez együttműködésre törekvő megközelítés lehet a német modell irányvonala mentén. Követhet egy pénzügyi támogató modellt, amely megsejti az egyenlőség elvéből származó bonyodalmakat, mielőst valaki az egyházi szervezetek nehéz pénzügyi konszolidálását veszi szemügyre, mindazonáltal mégis szükségesnek tartja a pénzügyi támogatást azért, hogy helyet szoríthasson a vallásnak az egyre zsúfoltabb nyilvános térben. Ezt a megközelítést kedvelik egyre inkább az Egyesült Államokban azok, akik a deprivatizált vallássosság valamilyen fokozatának a hívei. Avagy formalistább megközelítést is vehetünk, amely alapján azt lehet mondani, hogy minden nyilvános diskurzust asszimilálni kell a racionális szekularizmusba, s hogy akár a legminimálisabb pénzügyi támogatás, amely szükséges a vallási másság elismeréséhez a nyilvános szférában, megengedhetetlen módon kompromittálja az állami semlegességet.

A mai világban a leghitelesebb rezsimek az egyház és az állam közötti viszonyt illetően valahol a semleges zónában tartózkodnak. Néhány ország e zóna pozitívan támogató perifériáján gyűlik össze, ezek egyházat támogató irányítással rendelkeznek (más csoportokkal szembeni figyelemre méltó, ugyanakkor eltérő szintű toleranciával). Mások a negatív periférián csoportosulnak, ahol az elkülönülés elve belecúsúzik a vallás iránti nem szándékos vagy bűjtött (de nem tudatos) ellenségességbe ama terhek következtében, amelyeket ők hajlandók a vallásra rakni. Az ilyen ellenségesség nagyon gyakran a bürokratikus hajthatatlanság tükröződése. (Az igazgatás fennhatósága alá tartozó területről tudható, hogy bővelkedik kényszerítő államérdekekben, s a vallások kivételezettségéből adódó igényeknek itt általában nem kegyelmeznek.) A semlegesség különféle típusai jelentős mértékben és nem mindig előre látható módon átfedik egymást. Tanulmányunk hátralevő részének fő kérdése az, hogy e modellek közül melyik illik legjobban azokra a berendezkedési típusokra, amelyek felé a korábbi szocialista blokk országai fejlődnek, s a vallási azonosságtudat és a nacionalizmus, valamint a rendszerváltó államépítés hogyan hatnak kölcsönösen egymásra.

A VALLÁSSAL ÖSSZEFÜGGŐ
MECHANIZMUSOK A NEMZETI
AZONOSSÁGTUDAT KIALAKULÁSÁBAN:
A LENGYEL PÉLDA

Az előző részben az egyház és az állam között lehetséges gyakorlat változatainak néhány jellegzetességét mutattuk meg, s ezzel olyan keretet javasoltunk, amelyen belül a vallási azonosságtudatnak a vallási és politikai struktúrák interakciójára tett hatása vizsgálható a különböző társadalmakban. E megalapozás után immár közvetlenebbül rátérhetünk a vallási és nemzeti azonosságtudat viszonyának témájára. Ebben a részben elsősorban (noha nem kizárólag) a lengyel modellre koncentrálunk, hogy az elemzést a lehető legkonkrétabbá tegyük. Tudjuk, hogy Lengyelország jól ismert katolikus volta ezt a modellt valamiképp kitüntetetté teszi, de úgy hisszük, fontos általánosítások vonatkoztathatók más országokra is.

*A vallási és nemzeti azonosságtudatot
összekapcsoló mechanizmusok*

A hatékony működés céljából minden társadalomnak rendelkeznie kell a belső azonosulás valamilyen szintjével, és el kell érnie az integráció bizonyos fokát. Az azonosulást létrehozó mechanizmusok jelentősen eltérhetnek egymástól, noha minden esetben a társadalom *sine qua non* feltételét konstituálják. Azok az elemek, amelyek a nemzeti azonosságtudat lényegét konstituálják, minden társadalomban különböznek, és nem is mindig tipizálhatók.

Az egyszerűség kedvéért ebben a részben, amíg a vallás szerepét vesszük szemügyre a modern nemzeti azonosságtudat megteremtésében, elsődlegesen a vallás intézményi aspektusára figyelünk. Az ilyen megközelítés akkor tűnik különösen hasznosnak, amikor a XIX. és XX. századi nemzeti azonosságtudatok létrejöttét elemezzük, hiszen a vallási intézményeknek és a nemzetállam intézményének fejlődése szoros kapcsolatban van egymással. Az intézményi viszonyok a vallás és a politika viszonyának tágabb jellemzőit látszanak reprezentálni, s így valószínűleg nem torzítják eredményeinket.

Amikor a modern nemzeti azonosságtudatot írjuk le, fontos tudomásul vennünk, hogy minden nemzetben erős vágy él saját független államának megteremtésére. Mindegyik társadalom úgy akar megszilárdulni, hogy a független állam eszméjét tartja szem előtt, ez jelenti minden nemzet végső célját. Maga az állam volt a politikai fejlődés célja. Ez volt a helyzet az Egyesült Államok, Kanada, Olaszország, Belgium, Lengyelország és más államok megalakulásakor.

Az állam (vagy inkább politikai intézményei) nem pusztán a nemzet kialakulásának célját jelentette, hanem az egész társadalom megszilárdulási folyamatának fontos tényezője is volt. A posztfeudális parlamentek például megpróbálták a társadalom nagyobb csoportjait mozgósítani, és bevonni őket a politikai életbe. A kor politikai intézményei olyan ideálokat fejeztek ki, amelyek az egész társadalom szintjén kívánták a nemzeteté válást, és nem csak a társadalom egyes, hierarchikusan megkülönböztetett rétegeinek szintjén, ahogy az a feudális korszakban volt.¹¹ A nemzetek saját államukon belüli megszilárdulásának fontosságát, mások mellett, Max Weber is hangsúlyozta.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a nemzetté válás folyamata eltérően alakult azokban a társadalmakban, ahol már voltak független politikai (állami) intézmények, szemben azokkal, akik elvesztették politikai függetlenségüket a történelem során. Az első esetben a nemzeti azonosságtudat formálódásának folyamata mindig párhuzamosan futott az állam politikai mechanizmusainak kialakulásával. A politikai konszolidáció, amit a független ország elérésének célja fejez ki, a nemzetté válás konstituens eleme marad. A francia nemzet a modellértékű példája a megszilárdulás e típusának: e nemzet azonosságtudata egy új politikai intézményért való forradalmi küzdelem lázában alakult, amelyet a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi alapján teremtettek. Ahogy a német jogtudós, Böckenförde megjegyezte: „francia értelmezés szerint a nemzet politikai csoportosulás, amelynek tagjait az az iránti közös hit és akarat egyesíti, hogy egy egyedülálló politikai és állami rendben éljenek, és ennek legyenek alávetve”.¹² A második esetben a független állami intézmények elérésére irányuló törekvések, nyilvánvaló okokból, az idegen elnyomók politikai intézményeinek ellenállásával kerültek szembe. Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy azt látjuk, a nemzetté válás folyamata egy olyan fontos intézmény körül zajlik, amelyet nem kapcsolnak össze az elnyomókkal, s ez gyakran az egyház, amely kvázi-politikai intézményként kezd funkcionálni, a nemzeti kultúra helyévé válhat, és segíthet a függetlenségre törekvő erők mozgósításában.¹³

A saját független politikai intézményeiket nélkülöző társadalmakban az egyház vezető szerepe egyre fontosabbá vált, különösen azokban az országokban, ahol kulturális és vallási különbségek voltak az elnyomók és a leigázott nemzet között. Ez volt a helyzet a balkáni államokban a török hódoltság alatt: jelentős társadalmi csoportok tömörültek az ortodox egyház köré; s ugyanez történt Lengyelországban, amikor Ausztria, Poroszország és Oroszország között osztották fel. Országoktól függően különböző mértékben,

de hasonló szerepet játszottak az egyházak a kommunista periódusban, amikor a nemzeti azonosságtudatot elkülönítették a kommunista állam politikai intézményeitől. Lengyelországban a németesítés (a porosz elnyomás alatt) és az oroszosítás (a kommunista érában) kísérletei visszafelé sülték el, s valójában a katolikus egyház helyzetének megerősödését szolgálták, amely nemcsak a katolicizmus, hanem a lengyel azonosságtudat intézményes helye is volt mindkét korszakban. Így az egyház egyszerre töltötte be egy vallási, kulturális és politikai intézmény funkcióját: nemcsak a társadalom vallásos tagjai gyűltek köréje, hanem az összes, függetlenséget és nemzetként létezését óhajtó társadalmi csoport tagjai is.

Természetesen ahhoz, hogy az egyház kvázi-politikai intézményként működhessen és egy nemzet azonosságtudatát szervezhesse az államiságért folytatott küzdelem során, a következő tényezők is szükségesnek – de legalábbis fontosnak – tűnnek:

a) Az egyház széles népi támogatása és egyetemes jellege.

b) Az egyház nemzeti presztízse (mind valós, mind idealizált, mélyen a nemzet tudatában gyökerező szerepének és múltbéli érdemeinek tudatosításával).

c) A nemzetté válás színterévé előlépett egyház és az elnyomó(k) meghatározó egyháza(i) közötti kulturális különbségek.

d) Más olyan nemzeti (például gazdasági, helyi önkormányzati, kulturális) intézmények gyengesége, amelyek körül máskülönben a nemzetté válás szerveződhetne.

Ezeket a vallási és a nemzeti azonosságtudat viszonyát érintő tényezőket sorban lehet tárgyalni. A katolikus egyház századokon át meghatározó volt Lengyelországban, és továbbra is uralkodó pozícióban van, a népesség több mint 90%-a mondja magát – legalábbis névleg – katolikusnak.¹⁴ Más források a lengyelországi katolikusok arányát 95–97%-ra becsülik. Érdeemes továbbá megjegyezni, hogy a lengyel nemzetiségűek főként katolikusok voltak, míg a nemzeti kisebbségek tagjai, a zsidók, fehéroroszkok, ukránok és németek alkotják nagyrészt a nem katolikus polgárságot Lengyelországban. Miközben a katolikus népesség tekintélyes része nem gyakorolta vallását, a nemzetté válás korszakában szinte egyetemes támogatást kapott az egyház.

A lengyelországi katolikus egyház szilárd helyzete mind kulturális értelemben, mind a hívők számát tekintve a középkorra nyúlik vissza, s Lengyelország Kelet és Nyugat közötti földrajzi helyzetének az eredménye. Lengyelország eggyé vált a katolikus egyházzal, és ezen keresztül a nyugati kul-

túrába ágyazódott. S valóban, a katolicizmus keleti elterjesztését egyre inkább Lengyelország sajátos küldetésének kezdték tekinteni. Nemcsak azt tartották, hogy a Kelet eltérő kultúrával rendelkezik, hanem hogy az alacsonyabb rendű is, ezért írták le gyakran Lengyelországot úgy, mint a „kereszténység védőbástyáját”. Lényeges még az a tendencia is, hogy Lengyelország magát Poroszországgal, Oroszországgal és Ausztriával szemben messianisztikus színben látta (Lengyelország mint az európai nemzetek megváltója). Az egyház különösen fontos szerepet játszott a kommunista uralom kimúlásában s így az önálló államiság lehetőségének megteremtésében. A lengyel pápa hetvenes évek végén tett látogatásával kezdődően az 1989-es eseményekig bezárólag az egyház elősegítette a társadalom egységesülését a kommunizmus elleni küzdelemben: találkozóhelyet és egyéb lehetőségeket biztosított polgárok széles csoportjai összejövetelének felekezetiükre való tekintet nélkül. A lengyelek tradicionálisan mélyen vallásosak: sokkal kevésbé szekularizálódtak, mint más európaiak, s a vallást következetesen megkerülhetetlen társadalmi tényezővé léptették elő. Az egyháznak mint a lengyel nemzet védelmezőjének a szerepe tovább növelte az egyház presztízst a lengyelek emlékezetében. Mindeme tényezők természetessé teszik – legalábbis bizonyos körökben –, hogy a nemzeti létezés eljövendő struktúrájának tiszteletben kell tartania a nemzet katolikus múltját. A jövőbe vezető út a múlt visszanyerésével van kikövezve.

Az elnyomókkal szembeni vallási különbözőség jelentősége nyilvánvalónak tetszik: a nemzetépítő állhatatosság egyesül a vallási különbséggel, erősítve a polarizációt, amely szükséges az idegen iga ledobásához.

A katolikus egyház jelentős pozíciója a XIX. századi lengyel történelemben egyúttal Lengyelország gazdasági és politikai intézményeinek gyengeségét is tükrözte. Ez különösen igaz Lengyelországnak az osztrák uralom alatt levő részére, ahol a lengyel társadalom bizonyos autonómiával rendelkezett, és a katolikus örökség is közös volt. Általában a lengyel állam történelmi gyengeségét az jelezte, hogy soha nem épített ki központosított bürokráciát. Amikor még ez az egyház és a nemzet erős azonosításával (s ha lehetsé-

ges, az egyház és az állam azonosításával [cezaropapizmus]) is párosult, a világi intézmények gyengesége végképp megkönnyítette az egyház számára az államtól való függetlensége megtartását, miközben a nemzet képviselőjeként funkcionált (először a köznemességgel karöltve, később – a kommunizmus éveitől – a Szolidaritás tagjaival).

A LENGYELORSZÁGI
KATOLIKUS EGYHÁZ
SZILÁRD HELYZETE
MIND KULTURÁLIS
ÉRTELEMBEN, MIND A
HÍVŐK SZÁMÁT TE-
KINTVE A KÖZÉPKOR-
RA NYÚLIK VISSZA.

*Általánosítások az egyház és állam viszonyának
kibontakozóban lévő sémájáról Lengyelországban
a kommunizmus összeomlása után*

A posztkommunista Lengyelország rendszerváltásának irányát egészében nem nehéz meghatározni. A politikai szférában a demokratizálódás az irány, a gazdaságban a liberalizáció és a privatizáció. Fogósabb kérdés a változás irányának meghatározása az egyház és az állam viszonyában. E meglehetősen tisztázatlan helyzet annak a megmaradt bizonytalanságnak a tükröződése, hogy végül is mely társadalmi csoportok lesznek képesek az egyház és az állam viszonyára vonatkozó elképzeléseik megvalósításában fölénybe kerülni. A végső eredmény valójában a vallási azonoságtudat szerepéről fog szólni az egyház és az állam kölcsönhatásának kialakításában Lengyelországban, habár torzítások léphetnek fel azért, hogy egyes csoportok igyekezzenek majd behízelegni magukat az egyház és a vallásos szavazók kegyeibe.

Általánosságban két fő lehetőség kínálkozik. Az első feltételezi, hogy az egyház és az állam viszonyát a szétválasztás klasszikus modellje szerint kell megalapozni. E koncepció támogatói azt várják el, hogy a katolikus egyház és más felekezetek tevékenységei szigorúan a hagyományos vallásos tevékenységekre korlátozódjanak, és meg kell őrizni a társadalmi élet más szféráinak világi jellegét. A szétválasztás támogatói az egyház és állam elrendezésének Egyesült Államokban honos sémáit idézgetik, az állam és az egyház közötti szigorú szétválasztást követelve, amely szorosan összefonódik a vallásszabadság megvédésével a vallási szertartások és gyakorlat tekintetében. A szétválasztás támogatása nyilvánvalóan összefügg az állam ideológiai semlegességének pártolásával és a kulturális és normatív pluralizmus, valamint a vallás privatizálásának előnyben részesítésével. Ezeket a fejleményeket döntőnek tekintik a társadalmi átalakulás és egy nemcsak totalitarizmustól, hanem teokráciától is mentes nyitott polgári társadalom megteremtése szempontjából.

Nem meglepő, hogy ez a nézet határozottan negatív fogadtatásra lelt az egyház részéről, de a lengyel társadalom jelentős hányada támogatja. Az egyház és az állam alkotmányos szétválasztását Lengyelországban, s az egyház és a katolikus vallás nyilvános szerepének kibővítését pártolják. Az átmenet második lehetséges iránya az utóbbi, az egyház által támogatott elgondoláshoz igazodik. Célja a katolikus egyház sokkal nagyobb szerepének kialakítása a nyilvánosság színpadán. Jól látható az egyház ama törekvése, hogy nemcsak hagyományos „gyámolító erőként” kíván fellépni a család, az oktatás, az erkölcs társadalmi szféráiban, hanem

formális mechanizmusok megteremtését is megcélozza ezeken a területeken. Szembeötlő jelei vannak annak, hogy az egyház elkezd összekeveredni az állammal, és ez a jogalkotás bizonyos tendenciáiban is tükröződik. Ez evidens módon megmutatkozik az állam és egyház szétválasztásának alkotmányos rendelkezésével szemben tanúsított heves egyházi ellenállásban is. Az egyház hivatalos szervezete kifejezte határozott ellenvéleményét ezzel a rendelkezéssel szemben az új alkotmányról szóló vitában, helyette a katolikus egyháznak a lengyel társadalomban betöltött különleges helyzetét elismerő rendelkezéseket szorgalmazva. Az egyház álláspontja nem megy olyan messzire, hogy államegyház létrehozását követelje, de igenis megpróbálja a katolikus álláspontot formálisan elfogadtatni a spanyol és számos más hagyományosan katolikus ország alkotmányát szem előtt tartva. Innen nézve voltak fontosak azok az ajánlások, hogy az új alkotmány a katolikus egyház elismerésével és egy *invocatio Dei*vel induljon.

További nyilvánvaló jelei az egyház állami területen való előrenyomulásának: a hittanórák bevezetése az állami iskolákba vagy a keresztény értékek táplálása kritériumának kiterjesztése az oktatásról és különösen a rádióról és televízióról szóló törvényekben. Az ajánlott rendelkezések a műsorszórással kapcsolatban nemcsak a vallásos érzések iránti tiszteletet várják el, hanem, általánosabban, a keresztény értékek irántit. Ez teljesen világosan kitüntetett helyet biztosítana az egyház és az általa képviselt értékek számára a nyilvános szférában.

Másik sokatmondó példa az egyház befolyására a törvényhozásban az abortusz szigorú korlátozását bevezető, egyértelműen a katolikus erkölcsi mércék és értékek ihlette törvény. Az új lengyel abortusztörvény bármely európai országénál (Írországot leszámítva) korlátozóbb. A lengyel összefüggésben ez a katolikus erkölcsiség égbekiáltó túlsúlyának látszik, a szétválasztás hívei számára pedig a liberális pluralizmus arcuicsapásának.

Végül a lengyel kormány és a Szentszék között 1993-ban kötött Konkordátum egyértelműen az egyház egyre növekvő állami elismeréséről beszél. A Konkordátum például nem csupán a fennálló törvényekből fakadó néhány állami kötelezettséget hagyja jóvá, hanem kibővíti azokat. Például kiterjeszti a vallásos nevelést az állami óvodákra, feltornássza az állami támogatás mértékét az egyetemi szintű katolikus iskolák számára, megvonja a felnőtt tanulók jogát, hogy eldönthessék, részt akarnak-e venni a hittanórákon, s a szüleikre bízva a döntést. A Konkordátum adózásra és egyházközségi temetőkre vonatkozó rendelkezései inkább a korábbi gyakorlatot követik, ennek ellenére szoros együttműködést ajánlanak

az egyház és az állam között. Másrészről a Konkordátum olyan rendelkezéseket is bevezet, amelyek teljesen összeegyeztethetetlenek a fennálló jogrenddel. Egyebek között a Konkordátum odáig megy, hogy a házasság kánonjogi megközelítéséből eredő lényegi változtatásokat követel a házassági jogban.

Az egyház és az állam viszonyának e második modellje, amely az egyház számára egyértelmű szerepet biztosít a nyilvános szférában, a társadalom egy részének támogatását tudhatja maga mögött, azokét, akik megkérdőjelezzik a liberalizmus ideológiai nyitottságát és a garantált szabad versenyt, nem pusztán a különböző vallások oldaláról, hanem olyan ideológiák és világnézetek felől is, amelyek nem tartoznak egyik valláshoz sem. A liberális szabadságban látják a tradicionális társadalmi intézmények, a család, a nemzet és az egyház fő fenyegetőjét.

A formálódó lengyelországi jogrend, ahogy fentebb vázoltuk, kétségkívül a második, deprivatizált megközelítés követésének tekinthető, s az egyház és az állam viszonyának az állam részéről támogatást biztosító modellje felé tart. Továbbá néhány jogi fejleményt, mint a rádióról és televízióról szóló törvényt egy meggyőződéssel katolikus állam majdani megteremtése felé tett első lépésként lehet értelmezni. Az ilyen félelmeket nem kell elutóztatni a törvény valóságos alkalmazásának láttán, de azért nem alaptalanok. Ki kell mondani, hogy a kezdeti határozott és nyilvánosan megfogalmazott kifogások ellenére a társadalom jelentős része támogatta az oktatás területén a hittanórák bevezetését az állami iskolákban. Ez nyilvánvaló a hittanórákra járók magas számából és a vallási nevelés hatását érzékelő tanárok pozitív hozzáállásából. Ha az osztályterekben elhelyezett vallásos szimbólumok kérdését vesszük szemügyre, kiderül, a döntés a gyakorlatban a tanulókra marad, és ez nem jelent nagy problémát, mint ahogy a krakkói középiskolákban 1995-ben végzett, a lengyel társszerző által irányított kutatás már kimutatta. Úgy tűnik, azt a kérdést, kell-e kirakni feszületet az osztályteremben, egyszerű szótöbbséggel döntenek el. Láthatólag nem érzik szükségét, hogy a kisebbség véleményét vagy egyéni nézeteket tiszteletben tartsanak e kérdésben. Az eredmények azt mutatják, hogy mind a tanárok, mind a tanulók elég formális módon értik a demokráciát.

Arról az elvárásról, hogy a keresztény értékeket tiszteletben kell tartani a rádió- és televízióműsorokban, elmondható, hogy a rádióban és a televízióban dolgozó újságírók lényegében alávetik magukat a fennálló jogrendnek. Sokan közülük azon a nézeten vannak, hogy a műsorszórás valójában pluralisztikus,

és a keresztény értékek tiszteletének előírása a gyakorlatban semmiképp sem vezet oda, hogy a rádió- és televízióműsorokat vallásos értékek uralják. Mások szerint azonban mindig jelen van az egyházi cenzúra veszélye. Érdeemes megemlíteni, hogy 1994 júniusában az Alkotmánybíróság a keresztény értékek tiszteletét előíró vitatott rendelkezéssel kapcsolatban hivatalos értelmezést adott ki. Emez értelmezés szerint a keresztény értékek tiszteletét elrendelő előírás az egyetemes erkölcsi értékek összefüggésében kell érteni, és azt, hogy éppen a keresztény értékekre történik hivatkozás, pusztán példának kell elgondolni és nem kizárólagos felhatalmazásnak.

Amikor az egyház és az állam viszonyának formálódó lengyelországi sémájáról beszélünk, nem elegendő csak a szigorúan jogi kérdéseket elemezni. Ellenkezőleg, nem kevésbé fontos a társadalmi és kulturális környezet. Az egyház hagyományosan magas és jelentős pozíciót és presztízst élvez, ami a történelmi hagyományok hosszú folyamatából ered, melyben a múltból különféle tapasztalatokat gyűjtve ala-

kította a jelen helyzetet. Van néhány még jelentősebb tényező is, amelyek nélkül az egyház helyzete Lengyelországban nem volna érthető. Így nem szabad elfelejteni azt a tényt, hogy Lengyelország hosszú ideig nem volt szuverén állam: majdnem 150 évig tartott az Ausztria, Poroszország és Oroszország közötti felosztása. Ez idő tájt az egyház

volt a lengyel nemzet egyedüli intézményes képviselője. Ahogy José Casanova megállapította: „a XIX. század folyamán a katolicizmus, a romantikus nacionalizmus és a szláv messianizmus egy új lengyel polgári vallásban egyesült”.¹⁵

Az egyház és a nemzet között létrejött „koalíció” a kommunista rendszer idején is jelentős tényező volt. Ennek az együttműködésnek különböző szintjei voltak, de a nemzeti azonosságtudat megőrzésében kétségkívül az egyház segített azzal, hogy kidolgozott és elterjesztett autonóm vallásos és nemzeti értékeket, valamint a kommunista tanítással és szocializáló törekvésekkel szemben álló normákat. Érdeemes megjegyezni, hogy az egyház különös fontosságot tulajdonított olyan szimbólumoknak, amelyek egyesítették mind a katolikus, mind a lengyel értékeket, ilyen például a cestohovai Mária-kultusz. A Fekete Madonna ikonja, amit a Jászna Gora-i kolostorban, Cestohovában helyeztek el, nemzeti ereklyeként és a lengyelek elnyomóikkal szembeni ellenállásának és győzelmének szimbólumaként szolgál. A Mária-kultuszt más formákban is gyakorolták, jelesen mint Szűz Máriába, a lengyelek királynőjébe vetett hitet és a hozzá oltalomért való fohászkodást. Ez a kultusz a XVII. száza-

AZ EGYHÁZ ÉS A NEMZET KÖZÖTT LÉTREJÖTT „KOALÍCIÓ” A KOMMUNISTA RENDSZER IDEJÉN IS JELENTŐS TÉNYEZŐ VOLT.

dig nyúlik vissza, de jelentős újjáéledése volt tapasztalható a kommunizmus idején. A szocializációs folyamatban játszott hatalmas szerepétől eltekintve az egyháznak más, „látványosabb” teljesítményei is voltak a világi szférában a kommunista időszakban, ilyen volt a magángazdaságok fokozatos kollektivizálásával szembeni erőteljes és hatékony fellépése.

Szintén fontos beszélni arról a jelentős szerepről, amit az egyház a Szolidaritás színrelépése idején játszott, s ami végső soron a kommunizmus összeomlásához vezetett. Az egyház nem egyszerűen csak támogatta a nemzetet a kommunizmus elleni küzdelemben, hanem közvetítőként is működött a nemzet és az állam között.

A fentebb kifejtett tényezők mindegyike tovább erősíti az egyház és a nemzet közötti szövetség, valamint az egyház és az állam közötti konfliktus történelmileg kialakult sémáját.¹⁶ Az utolsó tényezőnek kiemelt jelentősége van. Ez a tényező az egyháznak a mai Lengyelország rendszerváltásában játszott szerepével kapcsolatos. A kommunizmus összeomlásával az emberek megszabadultak egy tekintélyelvű rezsimtől (annak egyedül érvényes ideológiájától), és a demokrácia, a szabad piacgazdaság és az eszmék, értékek és normák szabad áramlása köszöntött rájuk. Ez a változás zűrzavart eredményezett, és a társadalom nagy többsége számára veszteségérzéssel járt együtt. Még mindig nagy és észrevehető gyanakvás él az állami (és különösen a politikai) intézmények iránt. Az államot a kommunizmus összeomlását követően is egy magának tekintélyt követelő és barátságatlan jelenségnek tekintik, a „mi” (a nemzet) és az „ők” (az állam) közötti dichotómia továbbra is fennáll. Tehát a nemzet államtól való elidegenedettsége a posztkommunista korszakban is megmaradt. Az állami intézmények iránti bizalmatlanság, valamint az idegen (nyugati típusú) értékek, normák, szokások és kulturális sémák világában való elveszettség érzése a nép figyelmét a múltra és a kipróbált, jól ismert intézményekre (mint az egyház), ideológiákra és értékekre (mint a nacionalizmus vagy a keresztény erkölcsiség) irányította.

Ez az utolsó tényező az előbbiekkal kombinálva kedvező az egyház és az egyházpolitika számára a mai Lengyelországban, annak ellenére, hogy nagy csoportok válnak egyre inkább liberális gondolkodásúvá, sőt antiklerikálissá. Mégis komoly támogatottságot tudhat maga mögött az egyház, és ez a támogatás legitimizálja számottevő közéleti szereplését, és biztosítja „jogait” arra, hogy befolyásolja a posztkommunista törvényhozást. Ez különösen igaz most, amikor Lengyelország köztársasági elnöki és kormányzati intézményei a korábbi kommunista párt kezében vannak. Az egyházat, mivelhogy a politikai életben

elkötelezett, ismét csak a nemzet és a vallás képviselőjeként lehet látni, ismét közös vallásként funkcionálhat, különösen akkor, ha nem taktikázza el magát, és nem éppen szekuláris visszacsapást provokál majd.

Másrésről azonban vannak olyan társadalmi csoportok, amelyeket az egyház, a tradicionális értékek, a nemzeti mitológia és a nemzeti félelmek nem befolyásolnak különösebben. Ezek az emberek inkább a modern demokrácia, a liberális individualizmus és az értékpluralizmus felé orientálódnak. E csoportok nem hajlandók az egyház politikai szerepét elfogadni.

Általánosságban, ha az egyház és az állam közötti viszonyt értékeljük Lengyelországban, azt mondhatjuk, hogy a rendszer a deprivatizált „támogatást biztosító” modell kiépülése felé tart, ami Olaszországban és Spanyolországban már létrejött. Annak alapján, amit eddig elmondtunk, ez a modell a vallási és nemzeti azonosságtudat kölcsönhatásának eredményeként alakult ki Lengyelországban. Továbbra is a világi oldalról jövő szétválasztási igények és a vallás (különösen a katolikus vallás) szerepének a vallás által motivált elismerése ellentétes erőinek hatására alakul ki a pontos struktúra a lengyel nemzet életében, mindazonáltal elkerülhetetlennek látszik, hogy olyan rend szilárduljon meg, amely alapvető vallási jelenlétet enged meg a közéletben.

AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM KÖLCSÖNHATÁSÁNAK FORMÁLÓDÓ SÉMÁI A KORÁBBI KOMMUNISTA ORSZÁGOKBAN

Miközben világosan látszanak azok az elemek, amelyek csak a lengyel helyzetre jellemzők, számos tényező az egyház és az állam kölcsönhatásának szélesebb, szerte a régióban kialakulóban lévő sémáit reprezentálja. Mindegyik országban a meghatározó vallási tradíciók a nemzeti kultúra és tradicionális értékek letéteményeseként tűntek fel a kommunista korszakban. Továbbá a vallás szinte mindegyik országban játszott valamekkora szerepet a kommunizmus összeomlásában. Így aztán természetes volt a nemzeti egyházak számára, hogy a formálódó nemzeti érzések helyeként jelentek meg újból, még ha némi gondot jelent is szinte mindenhol az a tény, hogy a nemzeti érzésekkel rendelkezők jelentős részének egyáltalán semmi köze a valláshoz (sőt sok esetben ellenséges vele).

Mindenütt az a törekvés tapasztalható, hogy visszahajtsák az órát az egyház és az állam viszonyát illetően a kommunista korszak előtti időkre, még ha

az akkor létező struktúrák megelőzték is a vallásszabadság mércéinek a nemzetközi emberi jogok elterjedésével párhuzamos elfogadottá válását a második világháború után. Különösen az ortodox tradícióval rendelkező országokban tapasztalható intenzív törekvés arra, hogy elismertessék (némi igazítással) az ortodox egyház kiváltságos szerepét. Az eredmény mindenütt az, hogy a vallás társadalmi szerepe intenzív viták tárgya, mindazonáltal a fejlemények a vallásnak jelentős nyilvános szerepet biztosító deprivatizált modell irányába mutatnak. A liberális értékek már túlságosan erősek ahhoz, hogy ismét államegyház jöhessen létre, de normaként csak azok a modellek kerülhetnek szóba, amelyek az egyház és az állam lehetséges kapcsolatának skáláján az együttműködés és a támogatás közé esnek. E helyütt nem áll módunkban az a fajta részletességgel összegezni az összes formálódó rendszert, mint amilyennel a lengyel példánál élünk, mindazonáltal talán hasznos lesz, ha felvillantjuk az egyház és az állam alkotta rendszerek több formálódó jegyét is a régióban, s érzékeltetjük, hogyan hatott a vallási és nemzeti azonosságtudat összjátéka ezekre a fejleményekre.

A törvényhozásban és az adminisztratív szabályozásban tapasztalható trendek

Valójában a régió összes országában elég liberális, az alkotmányos és nemzetközi vallásszabadság normáit szem előtt tartó törvények születtek a kommunizmus összeomlásának utóhatásaként. Ahogy a rendszerváltozás kezdeti eufóriája elmúlt, s amint az emberi jogokra építő legitimitás kiépítésének sürgető (vagy hatékony) volta – amely a Nyugat szimpátiájának elérését célozta – megcsappant, elkezdődött e liberális törvények felülvizsgálata és a szigorúbb korlátozások indítványozása.

Legalább három forrásból táplálkoztak ezek a „reform”-törekvések. Az egyik kifejezetten technikai jellegű: az 1990 után keletkezett törvények sietve fogalmazódtak meg, s számos technikai hibát kellett orvosolni. Gyakran csak a tradicionális egyházakat tartották szem előtt eme törvények megfogalmazásakor, és a kisebb csoportok érdekeit figyelmen kívül hagyták. Továbbá azóta igen nagy számban születtek az adózásra és a világi nonprofit szervezetekre vonatkozó törvények, s így a vallásos szervezetekre vonatkozó törvényeket gyakran összhangba kell hozni az egyéb jogi fejleményekkel. Ezenkívül számos fontos kérdést egyszerűen figyelmen kívül hagytak a korábbi törvényekben. Például a törvények rendszerint tartalmazzák a vallási egyenlőség és diszkrimináció elutasításának nagyszerű rendelkezését, ugyanakkor ritkán gondolták végig alaposan a régióban hozott tör-

vényekben ennek következményeit egy olyan vallási szervezet számára, amelyik fizeti saját dolgozóit. A papi bűnbánati privilégiumok szerkezete gyakran elég homályos maradt. Nem megfelelő az a rendelkezés, amely a vallási önkénteseket nem alkalmazottként sorolja be. Az igazi nehézség itt az, hogy – részben a kommunista korszak után megmaradt vallásos azonosságtudat ereje miatt – sok formálódó rezsimnek egyszerűen nem volt elég tapasztalata ama jogi kérdések területén (legyenek azok alkotmányi vagy alacsonyabb szintűek), amelyek az egyház és az állam közötti viszony szabályozása kapcsán kerültek előtérbe a modern, pluralisztikus, jóléti államokban.

A törvények megszorításának második motivációja a vasfüggöny megszűnte után a külföldi kapcsolatokkal rendelkező vallásos szervezetek tömeges megjelenésére adott negatív válasz. E kezdeti roham jelentős mértékben a kommunizmus összeomlása felett érzett nyugati eufória megnyilatkozása volt. Miközben a nyugati csoportok erőfeszítései kétségkívül továbbra is láthatók, intenzitásuk csökken. Azonban – különösen az ortodox területeken – ezek az evangelizációs törekvések erőteljes ellenhatást váltottak ki, és ösztönözték a külföldi térítői tevékenység korlátozását és kizárását. A leglátványosabb ilyen akció az 1993-as orosz törvény volt, amely megtiltotta volna a külföldi csoportok számára a térítői tevékenységet.¹⁷ Ez heves nemzetközi visszhangot váltott ki, s végül Jelcin elutasította a javaslatot. Mindamellett korlátozó kitételeket tartalmazó megfogalmazások (általában finomabbak, mint az 1993-as javaslatok) folyamatosan átmennek a Duma szűrőjén. Zsirinovszkij köröztetett egy olyan felvetést, amely formálisan államegyházzá tenné az orosz ortodox egyházat. Nyikolaj Jegorov, Jelcin csapatának vezetője még 1996 áprilisának végén is olyan elnöki rendeletre tett javaslatot, amely újabb megszorításokkal terhelné a külföldi misszionáriusokat.¹⁸ Más, szintén Jelcin alatt dolgozó hivatalnokok hevesen támadták a javaslatot, s bár felmerülhet, hogy ennek célja csak az ortodoxok támogatásának megnyerése lehetett az elnökválasztás alkalmából, a felvetés mégis világosan jelzi, hogy foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Igazából a külföldi vallásos hatás az orosz vallási azonosságtudat fenyegetőjeként tűnik fel, s a válasz olyan törvényjavaslatokban mutatkozik meg, amelyek következményeként a külföldi kapcsolatokkal rendelkező vallásos szervezetek tevékenységi lehetősége beszűkül.

A törvények megváltoztatásának harmadik forrása az ún. „veszélyes vallási szektáktól” való félelemből táplálkozik. Az olyan tragikus események, mint a tömeges öngyilkosságok vagy a tokiói metrón történt gáztámadás, komoly társadalmi nyugtalanságot idéznek elő, amelynek segítségével félelmet lehet kelte-

ni és ürügyet találni olyan mércék alkalmazására, amelyek máskülönben az uralkodó vallási azonosságtudat megerősítését szolgáló átlátszó erőfeszítésnek tűnnének. A „veszélyes szekták” kockázatait szem előtt tartó törvényjavaslatok hihetetlenül kiszélesítik a kört, s így legfőbb hatásuk a kisebb legitim vallásos csoportok életének megnehezítése lesz. Magyarországon például törvényjavaslat született 1993-ban, amely minden egyház újabejegyzését írta volna elő, s csak azokat a csoportokat lehetett volna újra bejegyezni, amelyek száz éve jelen vannak az országban, vagy több mint tízezer tagjuk van. Ha elfogadták volna ezt a törvényt, a magyarországi vallásos szervezetek közel háromnegyedét nem lehetett volna bejegyezni. Magas tagsági küszöbököt javasoló törvényt fogadtak el a Cseh Köztársaságban (noha meg kell jegyezni, hogy a kisebb létező vallásos csoportokról államilag gondoskodnak), Szlovákiában és Horvátországban. Litvánia huszonöt éves várakozási időt ír elő, mielőtt egy új szervezet elismert vallássá válhat. Az ilyen típusú korlátozások, az Európai Egyezmény szavaival, egyértelműen eltúlzottak, és nem „szükségesek demokratikus társadalomban” a közrend érdekeinek megvédéséhez. (Az egyházak bejegyzésével megbízott hivatalok eredetileg ritkán foglalkoztak komolyan a veszélyes csoportokkal, de a legitim szervezeteknek, amelyek megpróbálnak jó, törvénytisztelő polgárok csoportjaként viselkedni, most vég nélküli bürokratikus hercehurcával kell szembenéznük, mivel időközben megváltoztak a társadalmat a „veszélyes szektáktól” megvédeni hivatott törvények vagy közigazgatási politika.)

Az 1970-es években megjelenő új vallási mozgalmak kezdetben hasonló érzelmi ellenhatást váltottak ki az Egyesült Államokban, de az ottani tapasztalat azt mutatta, hogy az új vallásos mozgalmak közel se olyan veszélyesek, mint ahogy őket a kultuszellenes csoportok bemutatják (akik általában nagyobb veszélyt jelentenek az alkotmányos kormányzás elveire, mint azok a szekták, amelyeket befeketítenek).¹⁹ A vallásszabadság elveinek józan alkalmazása – amely szokványos büntetőjogi és polgári jogi eljárásokkal egészült ki néhány egyedi esetben, ahol ezek elkerülhetetlenek voltak – eredményeként az új vallásos mozgalmakkal kapcsolatos viták elcsendesedtek az Egyesült Államokban. A nemzeti azonosságtudat szoros szálakkal kapcsolódik a vallásszabadság elveéhez, s ez az azonosítás elegendő az ismeretlen vallásos csoportok keltette félelmek elnyomására. Európában a kultuszellenes csoportok, talán a vallási azonosságtudat bizonytalanabb érzése, valamint a vallási pluralizmussal való kisebb mértékű azonosulás miatt, a vallási türelmetlenség szenvedélyét sokkal hatásosabban képesek felszítani.

A térítőtevékenységgel és a veszélyes szektákkal szembeni reakció törvényhozásban megmutakozó következményei messze túlmutatnak magának az evangelizációnak a kérdésén. Az időben vagy taglétszámban meghatározott küszöbökre már utaltunk. Vannak más példák is. Ha egyszer a vallásos szervezetekkel foglalkozó alaptörvényeket kezdik felülvizsgálni, akkor számos kérdést kell újragondolni. A bejegyzési szabályokat nagyon is gyakran más módokon szorítják meg, vagy a törvénykezési, vagy az adminisztratív gyakorlat szintjén, úgy, hogy a legitim csoportok nagy nehézségek árán válhatnak csak jogi személlyé (s következésképp bonyodalmaik támadnak, amikor istentiszteleiknek vagy más tevékenységeiknek otthont adó ingatlant akarnak vásárolni vagy bérelni). Néhány országban nem engedélyezik, hogy a vallásos csoportok világi nonprofit jogi személyeken keresztül rendezzék vallási ügyeiket.²⁰ Az elismerés elé gördített bürokratikus akadályok megsofosodnak. Az arra vonatkozó szabályokat, hogyan juthatnak be bizonyos intézményekbe az egyházak, úgymint a hadseregbe, kórházakba és börtönökbe, csak a tradicionális egyházak számára könnyítették meg. Számos országban használják a „tradicionális vallások” listáját, ami implicit módon „nem tradicionálisnak” minősít más csoportokat. Az ilyen törvények egyértelműen a létező nemzeti azonosságtudatot táplálják. Rengeteg példát lehetne még hozni, de elég világosan látszik már így is, hogyan váltanak ki a hittérítés és a vallásos szekták felismert veszélyének jelenségei a fennálló vallásos azonosságtudathoz kötődő érzelmi reakciókat, ami azután regresszív törvényhozásba fordul át.

Egy másik újabb fejlemény a helyi szintű korlátozások elburjánzása. Nem kevesebb, mint húsz vallási ügyekkel foglalkozó helyi törvényt fogadtak el Oroszország különböző tartományjaiban. Legtöbbjük ugyanazt a sémát követi, és egyik legfontosabb ismérvük az, hogy idegenellenes kitételeket tartalmaznak. Még ott is, ahol nem született speciális helyi törvény, a helyi adminisztráció a vallási törvények alkalmazásában kíméletlen lehet. A vallásos önkénteseket vagy dolgozókat gyakran őrizetbe veszik vagy megverik Bulgáriában, Romániában látszólag minden alap nélkül. A telekkönyvi előírásokat gyakran manipulálják szerte a régióban, így nehezítve meg a kisebb vallásos csoportok számára a tulajdonszerzést vagy találkozóhelyeik megépítését.

A médiában való megjelenés

Visszatérő téma a jelenlegi törvényhozásban az, hogy az uralkodó csoportok kitüntetett hozzáférést kapnak, különösen az elektronikus médiában. Az

ilyen törvény részben reakció arra, ha a nyugati szervezetek jelentős blokkokat vásárolnának fel a műsoridőből, aminek révén árnyékba borítanák a tradicionális hazai vallásokat, amelyek megfelelő pénzügyi háttér híján nem tudnának versenyezni. Azonban a reakció ismét csak túlzott lehet, különösen abban az irányban, hogy a kisebb csoportoknak nem ajánlanak fel legalább valamilyen mérvű hozzáférést a médiához (legalább kisebb mértékűt) az uralkodó hitek számára garantált terjedelem ellensúlyozása céljából. Az elmúlt hónapok jelentősebb túlzásainak egyike az az új romániai előírás, hogy a nem ortodox vallásos rádióműsoroknak ugyanazon a frekvencián kell megszólalniuk. Ama csoportok számára, amelyek éppen csak befejezték az új műsorszóró berendezések építését, ez a szabályozás nyilvánvalóan alig leplezi az állami diszkriminációt, aminek nem volna szabad megjelennie.

Vallásos tanítás

A legtöbb országban a vallásos tanítás visszatérőben van az állami iskolákba. A szétválasztás elvei, amelyek tiltják ezt a gyakorlatot az Egyesült Államokban, egyáltalán nem divatosak erre felé. Úgy tűnik, nem azok a kulcskérdések, vajon a vallásos tanítást be kell-e engedni az állami iskolákba, hanem hogy hogyan kell úgy strukturálni, hogy maximális érzékenységet tanúsítson a kisebbségi csoportok és a nem hívők irányában. Az egyik legégetőbb kérdés, kell-e valamiféle másik lehetőséget kínálni azoknak, akik nem kívánnak vallásos tanításban részesülni. Gyakran szekulariszetika-órát vezetnek be a tantervbe helyette. Számos kapcsolódó kérdés van: azokat, akik nem kívánnak részt venni a hittanórán, hogyan lehet felmenteni alóla? A kényszerű vallásos tanítás korábbi igényei, úgy tűnik, vereséget szenvedtek, habár még sok országban igaz, hogy a szülői tekintély szabhatja meg, részesüljön-e a gyerek vallásos tanításban.

Az egyházi és állami bürokrácia

A kommunizmus összeomlásának közvetlen következményeként megtett egyik első lépés a régi egyházi hivatalok megszüntetése volt. Ezek a hivatalok a kommunista rezsim alatt a vallásüldözésnek és a vallásos tevékenységek megakadályozásának specialistái voltak. Megszüntetésüket a szabad társadalom felé való elmozdulás fontos részének látták. Azonban jóformán a régió összes országában újra létrehoztak valamiféle hivatalt, amely a vallási ügyekkel foglalkozik. Ez nem szükségképp rossz. Végül is a legtöbb nyugati ország (az Egyesült Államok kivételével) rendelkezik ilyen hivatallal. Nagyon gyakran azonban a

hivatalok személyzetét alkotó egyének (elsősorban persze nem a politikailag kinevezett vezetők) már a régi rezsim idején is ott dolgoztak. Miközben sokan közülük valóban megváltoztatták nézeteiket, a régi beidegződések nagyon szívósak, s több ilyen hivatalban tapasztalható is az a régi tendencia, hogy szüktelenül sok terhet raknak a vallásos csoportokra.

Az egyházak finanszírozása

Az európai egyházak évszázadokon át az állam bőkezűségétől függtek. Ahogy az egyházak előjönnek a kommunista éra „katakombáiból”, pénzügyi tekintetben a legtöbbjük kifejezetten nehéz helyzetben van. Amikor ez még párosul azokkal a nehéz gazdasági körülményekkel, amelyekkel tagjaiknak szembe kell nézniük, evidensnek látszik a régió legtöbb országában, hogy a vallási szektort alapvető állami segítség nélkül nem lehet talpra állítani. A jogtalanul elvett egyházi javak visszaszolgáltatása önmagában jelentős átcsoportosítást jelent az állami szektorból az egyháziba, de ez lényegében kártérítési kérdés, amit meg kell különböztetni a folyamatos állami segítségnyújtástól. Azzal, hogy az egyházak visszakapják javaikat, még nincs fedezetük azok felújítására vagy fenntartására. Továbbá óriási hiányok mutatkoznak az egyházakat illető javak elérhetőségét illetően. Sok templomot leromboltak a kommunista időszakban, így e támogatás mindenképp kevés. Ellenben a vallás iránti megújult érdeklődés alapvetően megnövelte a vallásos részvételt a régió számos részében, s ott egész egyszerűen nincs elegendő templom a fennálló igények kielégítésére. (Ez akut probléma volt Nyugat-Ukrajnában, ahol a helyzetet tovább súlyosbították az ortodox egyházon belüli szakadások és a régóta tartó feszültségek a görög katolikusokkal.)

Az eredmény az, hogy az egyházak és a vallásos tevékenység alapvető konszolidálása a közeljövőben várható. Ennek egy része a szolgáltatásokra kötött szerződésekben ölt majd testet. Ez ott segít, ahol a vallásos szervezetek humanitárius tevékenységekkel foglalkoznak, úgymint kórházak működtetése vagy más karitatív szolgáltatások nyújtása. Ez olyan helyzetekre is alkalmazható, mint a hittantanárok fizetése a lengyel iskolákban. A vallási dolgozók nyugdíj-költségeit általában az idősök társadalombiztosítási rendszere költségének részeként kezelik. A templom bizonyos fenntartási költségeit el lehet számolni, mint amit a kulturális örökség megőrzésére fordítottak. De ha össze is adjuk ezeket a pénzügyi forrásokat, az egyházak akkor is kritikus hiánnyal küszködnek. Ezen a ponton lép be a központi költségvetés, amely közvetlen pénzügyi támogatást nyújt ezek kezelésére.

Érdekes politikai kérdések ebben a térségben, hogy az ilyen kifizetések állandók lesznek-e, vagy csak átmenetinek kell lenniük, hiszen végső soron az egyházaknak meg kell állniuk a saját lábukon. Szlovákiában az ilyen közvetlen pénzügyi támogatás hanyatlóban van, s menet közben kell biztosabb megoldást találni. Számos országban ezek a gondok a spanyol és az olasz egyházi-állami finanszírozási rendszer iránti érdeklődéshez vezetnek, ott ugyanis az adózóknak adóbevallásuk elkészítésekor valóban lehetőségük nyílik annak meghatározására, hogy egy bizonyos összeget az adójukból az egyháznak vagy karitatív célra utaltassanak át.²¹ Az európai társadalmak egyre növekvő elvilágiasodása azt sugallja, hogy az idő előrehaladtával egyre nehezebbé válik majd az egyházi intézmények finanszírozását az adózókra áthárítani. Továbbá magukat az egyházakat egyre jobban zavarja az a szabályozási teher, amely elkerülhetetlenül következik az állami támogatásból. Következésképpen a voluntaristább rezsim felé való átmenet tűnik valószínűnek, noha ez bizonyára lassú folyamat lesz.

Egyházi tulajdon

Ami az egyházi tulajdonnal történik, az egyike a rendszerváltás legbonyolultabb problémáinak a nagyobb vallási közösségek számára. Olyan országokban, mint Ukrajna, ahol a szétszakadás és a vallás története következtében ugyanazon templomokra több igénylő jelentkezik, ez nagyon komplikált. Valójában minden régióbeli országban visszaadták az egyházi tulajdon nagy részét, de még nem mindent. A tulajdoni kérdések a vallási azonosságtudat kérdéseit mutatják meg a lehetséges legkézzelfoghatóbb módon. Az orosz ortodox kongregációnak bele kell-e egyeznie abba, hogy az általuk ötven éven át használt, de eredetileg görög katolikus templomot visszaadják a görög katolikusoknak, vagy éppenséggel harcolnia kell ez ellen? Támogatja-e a kongregáció az ukrán nacionalizmust, avagy erősebb szálak fűzik Moszkvához? A helyi kongregáció akaratának kell-e érvényesülnie abban, hogyan kell felhasználni az egyházi tulajdont, avagy egy távoli főpapnak kell eldöntenie ezt a kérdést? Nincs mód itt most arra, hogy e kérdéseket teljes komplexitásukban megvizsgáljuk. Párhuzamosak az Egyesült Államokban és másutt zajló, egyházi tulajdont illető problémákkal, azzal a további nehézséggel, hogy vajon világi bíróságoknak állást kell-e foglalniuk egy alapvetően vallási vitában. Ugyanakkor egyediek is az itteni problémák az egyszeri kárpótlás kérdéseinek beiktatódása miatt. Ebből a szempontból e gondok fokozatosan eltűnnek, amikor a kárpótlási kérdések megoldódnak, noha az elért megállapodások még nagyon hosszú ideig jelentős

befolyással bírhatnak. Elvégre a német egyházak költségvetésének jelentős hányada abból a napóleoni időkben kisajátított egyházi tulajdonokra vonatkozó megállapodásból folyik be, amely még a XIX. században jött létre.

KONKLÚZIÓ

A korábbi kommunista blokkban az egyház és az állam formálódó viszonyának általános sémája szerint a vallással szembeni ellenségesség helyét az együttműködés, sőt a nagyobb vallások leplezetlen támogatása veszi át. A deprivatizáció a trend, olyan alakulóban lévő modellekkel, amelyek az együttműködés szintjétől az egyház és az állam azonosításának szintjéig ívelő skálán helyezkednek el. Az uralkodó egyházak hivatalos államegyházzá nyilvánítása valószínűtlen, de az eléggé valószínű, hogy az uralkodó intézmények jelentős politikai hatalmat fognak gyakorolni. Ha valaki néhány formálódó törvényjavaslatot vesz szemügyre, az az aggodalma támadhat, hogy valamiféle új *cuius regio* elv kialakulását látja. De nem valószínű, hogy olyasmi, mint a szuverén abszolút joga, amivel megszabja népének vallását, létrejöhet. Azonban az a mélyben meghúzódó elképzelés, hogy az államot fel kell jogosítani arra, hogy érdekeinek megfelelően cselekedjen népe vallási homogenitásának elősegítésével, teret hódíthat. Azokban a térségekben, ahol ez a tendencia megfigyelhető, olyan szabályozások vannak érvényben, amelyek a „tradicionális egyházakat” védik magas támogatottság mellett. Ezt mutatják az újabb és általában kisebb vallási közösségek elismerése elé gördített akadályok, az idő- vagy taglétszámbeli küszöbök mint a bejegyzés előfeltételei, a korlátozott médialehetőségek, a különféle szabályozási terhek növelése, amivel a vallásos csoportoknak szembe kell nézniük stb. Sok ilyen teher a Nyugaton ismerős legitim szabályozási előírások maszkját ölti, de néha oly módon hajtják végre őket, hogy az inkább a kommunista múltra emlékeztet.

Reméljük, mind a vallási azonosságtudat, mind pedig a vallásszabadság igényei iránt érzékenyebb megközelítést is lehet találni. Az ilyen megoldás egyik kulcsa annak elismerése, hogy a vallásszabadság elvei és különösen a szétválasztási elvek nem szükségképp velejéig antiklerikálisak. Főleg, hogy összebékíthetők a deprivatizáció megfelelő szintjeivel és a nyilvánosság helyénvaló vallási megközelítésével. Helytelen túlzó módon kiaknázni az uralkodó tradicionális közösségeknek a társadalmon belüli mesterségesen leszűkített pluralizmussal való vallásos azonosítását és a nacionalista impulzusokét amaz előítélettel, amely a másutt élő azonos vallásúakhoz kötődő csoportokra

irányul. Egy egyre inkább szekularizálódó világban a vallásos közösségeknek együtt kell működniük, nem feltétlenül azért, hogy közös vallásos ábrándokat keressenek, hanem hogy kifejlesszék az egymás iránti kölcsönös tiszteletet, és rátaláljanak a vallásszabadság fontosságának kiterjesztett értelmezésére. Egy egyre inkább pluralizálódó és egyre bonyolultabb összefüggésekben megragadható világban, ahol globális perspektívából nézve csak vallásos kisebbségek léteznek, eleven ama politikai és társadalmi struktúrák fejlődése, amelyek megvédik minden személy vallásos (vagy nem vallásos) azonosságát, államra és nemzetre való tekintet nélkül.

Szécsényi Endre fordítása

JEGYZETEK

1. Pl. Bruce A. Ackerman: *Social Justice in the Liberal State* (1980), John Rawls: *Political Liberalism* (1993).
2. José Casanova: *Public Religions in the Modern World* (1994).
3. Természetesen elképzelhetünk egy vallási individualistát, akinek vallási azonosságát csak az egyedül általa elfogadott hitek együtteséhez való kötődése határozza meg. Azonban az ilyen típusú tisztán individuális vallás nem jelentős tényező a legtöbb ismert társadalomban. Továbbá a vallási individualista tipikusan nem törekszik arra, hogy vallásos elszigeteltségben maradjon. Még egy szerzetesi életmódot folytató is abban reménykedhetne, hogy mások végső soron elfogadják a hitét, s ha a hit elszigetelődést kívánna meg, akkor mások azért térnének meg saját remetelakjukba, hogy a közösen osztott hiten meditáljanak.
4. Ez a gyakorta idézett kifejezés John Clarke-tól, egy XVII. századi, New Englandban élő orvostól és paptól származik. Lásd Sidney E. Mead: *The Lively Experiment. The Shaping of Christianity in America* (1976).
5. John Locke: *A Letter Concerning Toleration*, 68–69., első megjelenés 1689-ben, az idézett kiadás: 1990 (magyarul: *Levél a vallási türelemről*, Akadémiai, Bp., 1982).
6. Uo.
7. E kérdés átfogóbb vizsgálatához lásd W. Cole Durham, Jr.: *Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework*, in: Hohan D. van der Vyver & John Witte, Jr. (szerk.): *Religious Human Rights in Global Perspective: Legal Perspectives* 1, 7–12 (1996).
8. Lásd pl. Christopher L. Eisgruber: *Madison's Wager: Religious Liberty in the Constitutional Order*, 89 Nw. U. L. Rev. 347, 369 (1995).
9. Az egyházak őket körülvevő kultúráikhoz való viszonyulásának eltérő modalitásairól szóló kiváló tanulmány: Angela C. Carmella: *A Theological Critique of Free Exercise Jurisprudence*, 60 Geo. W. L. Rev. 782 (1992).
10. Részletesen vizsgálja a vallás állami támogatásának lehetséges fokozatait, valamint azt, hogy milyen összefüggésben vannak ezek a vallásszabadsággal: Durham, 7. jegyzet, főleg 15–25.
11. Charles Taylor: *The Sources of Contemporary Identity: Identity in the Time of Transition*, 19 (Krakkó, 1995).
12. E. W. Böckenförde: *Nation-Identity in their Various Forms: Identity in the Time of Change*, 118 (Varsó, 1995).
13. K. Breton & W. Kwasniewicz: *The Process of Creating National Identity in the Canadian and Polish Societies* (1987).
14. 1994. decemberi adatok szerint Lengyelországnak 38 581 000 lakosa volt, több mint 90%-uk római katolikus. Lásd: *Évkönyv – 1995* (Központi Statisztikai Hivatal, Varsó, 1996). Az *Évkönyv* a következő adatokat közli a többi nagyobb lengyelországi egyházzól:
  - 110 380 görög katolikus,
  - 300 neonita egyház,
  - 800 örmény katolikus,
  - 543 200 független ortodox,
  - 85 000 evangélikus,
  - 4 000 kálvinista,
  - 3 798 metodista,
  - 8 963 adventista.
 A következő adatok, ugyancsak az *Évkönyv*ből, további részletekkel szolgálnak a katolikus egyház erejéről Lengyelországban: az egyháznak 25 260 papja van (ha beleszámítjuk a 73 görög katolikus, örmény és neonita papot is). 15 943 egyházi épület van (15 835 római katolikus és 108 görög katolikus, örmény és neonita). A római katolikus hittanórák tanári karát 15 163 pap, 107 szerzetes, 3613 apáca és 5458, az egyház által felhatalmazott laikus tanár alkotja.
15. J. Casanova: *Public Religions in the Modern World*, 92 (Chicago, London, 1994).
16. Uo. 101.
17. E törvény részletes elemzését lásd: Durham, Homer, van Dijk & Witte: *The Future of Religious Liberty in Russia: Report of the De Burght Conference on Pending Russian Legislation Restricting Religious Liberty*, 8 Emory Int'l L. Rev. 1 (1994). A legújabb oroszországi törvényhozási fejleményekről lásd Gereben Ágnes tanulmányát e számban. (A szerk.)
18. Lawrence A. Uzzell: *Yeltsin May Order Restrictions on Foreign Religious Groups*. *Keston News Service*, May 17, 1996.
19. Durham: *Treatment of Religious Minorities in the United States*. In: *European Consortium of Church State Research, The Legal Status of Religious Minorities in the Countries of the European Union*, 323–379 (1994).
20. Úgy tűnik, ez a szabály a függőben lévő törvényjavaslatok jelenlegi változatai esetében Romániában és Szlovákiában.
21. E rendszerekről lásd: Silvio Ferrari: *State and Church in Italy* és Iván C. Ibán: *State and Church in Spain*. In: *State and Church in the European Union*, Gerhard Robbers (szerk.), 181–184 és 93, 109–111 (1996).

MILYEN GYAKRAN JÁR TEMPLOMBA?
MENNYIRE FONTOS A VALLÁSSZABADSÁG?*

I. MAGYARORSZÁG

Templomba járás		Nem nagyon fontos				Nagyon fontos	Összesen
		1	2	3	4		
Soha	1	34,0	20,0	29,0	32,0	92,0	207,0
		16,4	9,7	14,0	15,5	44,4	
		54,8	41,7	33,7	21,5	21,4	
		4,4	2,6	3,7	4,1	11,9	
Egyszer egy évben	2	19,0	9,0	19,0	34,0	80,0	161,0
		11,8	5,6	11,8	21,1	49,7	
		30,6	18,8	22,1	22,8	18,6	
		2,5	1,2	2,5	4,4	10,3	
Évente néhány- szor	3	5,0	14,0	26,0	49,0	111,0	205,0
		2,4	6,8	12,7	23,9	54,1	
		8,1	29,2	30,2	32,9	25,8	
		0,6	1,8	3,4	6,3	14,3	
Nem minden hónapban	4	1,0	3,0	2,0	8,0	16,0	30,0
		3,3	10,0	6,7	26,7	53,3	
		1,6	6,3	2,3	5,4	3,7	
		0,1	0,4	0,3	1,0	2,1	
Havonta egyszer	5			5,0	9,0	35,0	49,0
				10,2	18,4	71,4	
				5,8	6,0	8,1	
				0,6	1,2	4,5	
Havonta kétszer	6			2,0	6,0	13,0	21,0
				9,5	28,6	61,9	
				2,3	4,0	3,0	
				0,3	0,8	1,7	
Havonta háromszor	7	1,0		1,0	3,0	8,0	13,0
		7,7		7,7	23,1	61,5	
		1,6		1,2	2,0	1,9	
		0,1		0,1	0,4	1,0	
Hetente	8	2,0	1,0	2,0	8,0	63,0	76,0
		2,6	1,3	2,6	10,5	82,9	
		3,2	2,1	2,3	5,4	14,7	
		0,3	0,1	0,3	1,0	8,1	
Hetente többször	9		1,0			12,0	13,0
			7,7			92,3	
			2,1			2,8	
			0,1			1,5	
Összesen		62,0	48,0	86,0	149,0	430,0	775,0
		8,0	6,2	11,1	19,2	55,5	100,0

* Az alábbi felmérés 1995 tavaszán készült, Magyarországon 786 (53,9% nő), Lengyelországban 824 (59,4% nő), Bulgáriában 831 (52,1% nő), országos reprezentáció alapján kiválasztott, 18 évesnél idősebb felnőtt megkérdezésével. A Spanyolországra, Franciaországra és az Egyesült Államokra is kiterjedő nemzetközi kutatást Sajó András, a Közép-Európai Egyetem professzora irányította, és az Egyesült Államok Nemzeti Tudományos Alapítványa (US National Science Foundation) finanszírozta.

II. LENGYELORSZÁG

Templomba járás		Nem nagyon fontos				Nagyon fontos 5	Összesen
		1	2	3	4		
Soha	1	2,0	1,0	4,0	5,0	34,0	46,0
		4,3	2,2	8,7	10,9	73,9	5,6
		12,5	7,1	9,1	4,2	5,5	
		0,2	0,1	0,5	0,6	4,2	
Egyszer egy évben	2	1,0		2,0	4,0	24,0	31,0
		3,2		6,5	12,9	77,4	3,8
		6,3		4,5	3,3	3,9	
		0,1		0,2	0,5	2,9	
Évente néhány- szor	3	3,0		2,0	9,0	52,0	66,0
		4,5		3,0	13,6	78,8	8,1
		18,8		4,5	7,5	8,4	
		0,4		0,2	1,1	6,4	
Nem minden hónapban	4		1,0	3,0	8,0	38,0	50,0
			2,0	6,0	16,0	76,0	6,1
			7,1	6,8	6,7	6,1	
			0,1	0,4	1,0	4,7	
Havonta egyszer	5	1,0	1,0	4,0	11,0	50,0	67,0
		1,5	1,5	6,0	16,4	74,6	8,2
		6,3	7,1	9,1	9,2	8,1	
		0,1	0,1	0,5	1,3	6,1	
Havonta kétszer	6		3,0	2,0	12,0	37,0	54,0
			5,6	3,7	22,2	68,5	6,6
			21,4	4,5	10,0	6,0	
			0,4	0,2	1,5	4,5	
Havonta háromszor	7	1,0	1,0	3,0	12,0	27,0	44,0
		2,3	2,3	6,8	27,3	61,4	5,4
		6,3	7,1	6,8	10,0	4,3	
		0,1	0,1	0,4	1,5	3,3	
Hetente	8	8,0	6,0	20,0	50,0	295,0	379,0
		2,1	1,6	5,3	13,2	77,8	46,5
		50,0	42,9	45,5	41,7	47,5	
		1,0	0,7	2,5	6,1	36,2	
Hetente többször	9		1,0	4,0	9,0	64,0	78,0
			1,3	5,1	11,5	82,1	9,6
			7,1	9,1	7,5	10,3	
			0,1	0,5	1,1	7,9	
Összesen		16,0	14,0	44,0	120,0	621,0	815,0
		2,0	1,7	5,4	14,7	76,2	100,0

III. BULGÁRIA

Templomba járás		Nem nagyon fontos				Nagyon fontos 5	Összesen
		1	2	3	4		
Soha	1	46,0	39,0	69,0	75,0	172,0	401,0
		11,5	9,7	17,2	18,7	42,9	35,0
		65,7	56,5	51,9	31,5	27,0	
		4,0	3,4	6,0	6,5	15,0	
Egyszer egy évben	2	15,0	9,0	22,0	53,0	104,0	203,0
		7,4	4,4	10,8	26,1	51,2	17,7
		21,4	13,0	16,5	22,3	16,3	
		1,3	0,8	1,9	4,6	9,1	
Évente néhány- szor	3	7,0	15,0	27,0	68,0	199,0	316,0
		2,2	4,7	8,5	21,5	63,0	27,6
		10,0	21,7	20,3	28,6	31,2	
		0,6	1,3	2,4	5,9	17,3	
Nem minden hónapban	4			2,0	17,0	53,0	72,0
				2,8	23,6	73,6	6,3
				1,5	7,1	8,3	
				0,2	1,5	4,6	
Havonta egyszer	5	1,0	2,0	10,0	10,0	39,0	62,0
		1,6	3,2	16,1	16,1	62,9	5,4
		1,4	2,9	7,5	4,2	6,1	
		0,1	0,2	0,9	0,9	3,4	
Havonta kétszer	6		2,0	1,0	4,0	14,0	21,0
			9,5	4,8	19,0	66,7	1,8
			2,9	0,8	1,7	2,2	
			0,2	0,1	0,3	1,2	
Havonta háromszor	7			1,0	2,0	9,0	12,0
				8,3	16,7	75,0	1,0
				0,8	0,8	1,4	
				0,1	0,2	0,8	
Hetente	8	1,0	2,0	1,0	8,0	38,0	50,0
		2,0	4,0	2,0	16,0	76,0	4,4
		1,4	2,9	0,8	3,4	6,0	
		0,1	0,2	0,1	0,7	3,3	
Hetente többször	9				1,0	9,0	10,0
					10,0	90,0	9,0
					0,4	1,4	
					0,1	0,8	
Összesen		70,0	69,0	133,0	238,0	637,0	1147,0
		6,1	6,0	11,6	20,7	55,5	100,0